

Agnieszka Demczuk*

Ruch antyszczepionkowy w Polsce i jego Kabiny pogłosowe w *alt-internet* w latach 2020-2022

The anti-vaccination movement in Poland and its echo chambers in *alt-internet* in 2020-2022

Abstract: The anti-vaccination movement, which has been present worldwide for nearly two hundred years, has become an extraordinarily visible movement of protest against the announced COVID-19 pandemic and mass vaccination against SARS-CoV-2. The National Association for Knowledge on Vaccine STOP NOP, known for years – during a pandemic – along with echo chambers in *alt-internet* resonating anti-COVID, anti-mask and anti-vaccine propaganda, has become one of the main participants in the COVID discourse effectively influencing the opinions, attitudes and behaviors of Poles towards the virus, COVID restrictions and vaccines.

Keywords: SARS-CoV-2, COVID-19, information society, internet, dis-/misinformation, conspiracy theories, anti-vaccination movement, echo chambers, *alt-right*, *alt-internet*

Streszczenie: Obecny na świecie od blisko dwustu lat ruch antyszczepionkowy stał się w latach 2020-2022 niezwykle widoczny jako protest wobec ogłoszonej pandemii COVID-19 i masowych szczepień przeciw SARS-CoV-2. Znane od lat Ogólnopolskie Stowarzyszenie Wiedzy o Szczepieniach STOP NOP – w czasie pandemii – wraz z kabinami pogłosowymi w *alt-internet*, rezonującymi antycovidową, antymaseczkową i antyszczepionkową propagandę, stało się jednym z głównych uczestników dyskursu covidowego, skutecznie oddziałującym na opinie, postawy i zachowania Polaków wobec wirusa, obstrzeżeń covidowych i szczepionek.

Słowa kluczowe: SARS-CoV-2, COVID-19, społeczeństwo informacyjne, internet, dezinformacja, teorie spiskowe, ruch antyszczepionkowy, kabiny pogłosowe, *alt-right*, *alt-internet*

* Agnieszka Demczuk – dr hab., Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Polska, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2691-2043>, e-mail: Agnieszka.Demczuk@mail.umcs.pl.

Wstęp

Rok 2020 przyniósł światu epidemię COVID-19 stwarzającą globalne zagrożenie dla zdrowia publicznego i będącą wyzwaniem dla instytucji państwowych działających w obszarze bezpieczeństwa publicznego oraz silnie wpływającą na poczucie bezpieczeństwa obywateli, które niewątpliwie charakteryzowało się zmiennością warunkowaną dynamicznym rozwojem samej pandemii i obostrzeniami wprowadzonymi przez rządy¹. Rok 2020 przyniósł także równie niebezpieczną kolejną falę infodemii, tj. epidemii strachu i paniki wynikających ze zjawiska nadmiarowości informacyjnej². Wraz ze sprawdzonymi informacjami rozpowszechniano w dyskursie publicznym, zwłaszcza internetowym, miliony plotek, dezinformacji i spiskowych teorii na temat SARS-CoV-2 i COVID-19.

W pierwszych miesiącach pandemii pojawił się oddolny ruch internautów, grupujących się na forach internetowych i w sieciach społecznościowych, negujących lub kwestionujących istnienie SARS-CoV-2, podważających istnienie pandemii i nazywających rządy – wprowadzające obostrzenia covidowe – „rządami totalitarnych plandemistów”. Część internautów kwestionowała potrzebę stosowania reguł dystans-dezynfekcja-maseczka (DDM), a wraz z dopuszczeniem na rynek medyczny pierwszych szczepionek przeciw SARS-CoV-2 także zasadność i skuteczność masowych szczepień. Protesty przeciwko obostrzeniom i szczepieniom pojawiły się w wielu państwach, w tym w Polsce. Istniejący od lat w cyberprzestrzeni i poza nią ruch antyszczepionkowy, skupiony wokół Ogólnopolskiego Stowarzyszenia Wiedzy o Szczepieniach STOP NOP, ponownie stał się ruchem widocznym

- 1 E. Kancik-Kołtun, *Poczucie bezpieczeństwa zdrowotnego obywateli podczas pandemii COVID-19 w państwach Grupy Wyszehradzkiej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, t. 19, 2021, z. 1, s. 234, DOI: <https://doi.org/10.36874/RIESW.2021.1.12>.
- 2 Termin „infodemia” został utworzony w celu sklasyfikowania plotek, półprawd i antynaukowych teorii w sytuacjach kryzysowych związanych ze zdrowiem publicznym. Badacze z Amerykańskiego Towarzystwa Medycyny Tropikalnej i Higieny zauważyli, że podczas wybuchu epidemii wirusa ebola w Demokratycznej Republice Konga w 2019 r. dezinformacja była powiązana z przemocą, nieufnością, zaburzeniami społecznymi i ukierunkowanymi atakami na medyków, a podczas wybuchu SARS w Chinach w latach 2002-2003 strach i obawa o zarażenie się chorobą wywołały stygmatyzację społeczną mieszkańców Azji. Więcej: M.S. Islam, T. Sarker, S.H. Khan et al., *COVID-19-Related Infodemic and Its Impact on Public Health: A Global Social Media Analysis*, „The American Journal of Tropical Medicine and Hygiene”, vol. 103, 2020, no. 4, s. 1621, DOI: <https://doi.org/10.4269/ajtmh.20-0812>.

medialnie, sprzeciwiającym się wprowadzonym regułom pandemicznym, podważającym fakt istnienia realnego zagrożenia epidemicznego i protestującym przeciwko szczepieniom.

Dystrybuowane w cyberprzestrzeni wzmianki, zainfekowane negatywnymi emocjami, nieprawdziwymi informacjami i sprzeczne z wiedzą medyczną, stały się egzemplifikacją negatywizmu naukowego towarzyszącego od lat: zjawisku „śmierci ekspertyzy”³, demokratyzacji wolności informacyjnej, pauperyzacji technologii cyfrowych i dynamicznemu rozwojowi sieci społecznościowych (efekt Facebooka⁴). Ten negatywny trend antynaukowy wpisuje się w realia kultury postprawdy oraz tabloidyżacji mediów i debaty publicznej. Obserwowana niechęć części uczestników dyskursu do poglądów i mediów z głównego nurtu przyczyniła się do zjawiska ignorowania i porzucenia ekspertyz oraz badań naukowych na rzecz „alternatywnych” wy tłumaczeń zachodzących zjawisk społecznych. Zaowocowało to w latach 2020-2022 powstaniem różnych wirtualnych kabin pogłosowych, rezonujących wypowiedzi promujących alternatywne metody leczenia, podważających konieczność szczepień przeciwvirusowych, lansujących spiski, np. BigPharma, kontrola urodzeń, depopulacja ludzkości. Grupowanie się internautów wokół profili społecznościowych, na których autorzy wpisów promowali alternatywne metody leczenia, kwestionowali reguły DDM i potrzebę szczepień przeciwvirusowych, a których przekazy internetowe stały w jawnej sprzeczności z tymi autoryzowanymi i redagowanymi przez ekspertów medycznych i lekarzy (np. profil „Zaszczep się wiedzą”, strona rządowa „Koronawirus: informacje i zalecenia”, portal informacyjny „Medycyna praktyczna”), stały się także egzemplifikacją (neo)trybalizmu – zjawiska pogłębiającego się od lat w informacyjnych społeczeństwach sieciowych⁵. Zdaniem Michela Maffesolego, mamy bowiem do czynienia ze schyłkiem indywi-

3 T. Nichols, *America's Cult of Ignorance*, The Daily Beast, 2019, <http://www.thedailybeast.com/americas-cult-of-ignorance> [12.04.2022].

4 Efekt Facebooka i jednocześnie jego fenomen to przede wszystkim masowe rozpowszechnianie informacji, którego inicjatorami i źródłami są jego użytkownicy, którzy mogą przekazać swoją informację całemu światu bez konieczności uzyskania od kogokolwiek zgody, potwierdzenia czy spełnienia jakichkolwiek warunków (poza tymi związanymi z założeniem profilu).

5 Społeczeństwo informacyjne jako sieciowe to wspólnota, w której centralną rolę odgrywają technologie informacyjne i komunikacyjne oraz informacja będąca jej podstawowym budulcem i surowcem, a współczesny świat to świat idei, poglądów, opinii i komunikatów. M. Castells, *Społeczeństwo sieci*, Warszawa 2010, s. 129-130.

dualizmu i nadchodzącym czasem (nowych) plemion, tj. społeczności charakteryzujących się wspólnymi pasjami, zamiłowaniem i hobby. Wspólnoty te w erze nowych mediów i komunikacji za pośrednictwem technologii cyfrowych są ponadnarodowe i ponadklasowe, a wiek czy cechy etniczne pozostają tu drugorzędne, bo istotne stają się uczucia i wspólna tożsamość, tworzące nową jakość więzi społecznych. Według Maffesolego, spójność wspólnoty plemienną jest tym większa, im bardziej rzeczywiste staje się zagrożenie jej bezpieczeństwa – potrzeba stawienia oporu wobec zagrożenia wywołuje bowiem reakcje obronne (pojawia się motywacja do podjęcia zorganizowanych działań wspólnotowych, np. w ramach jakichś organizacji)⁶.

Wydaje się, że zagrożenie związane z rzekomym w latach 2020-2022 powszechnym „przymusem szczepiennym” wzmocniło mechanizmy obronne przeciwników szczepień zrzeszonych wokół Stowarzyszenia STOP NOP i zaowocowało zwiększoną ich cyberaktywnością w promowaniu narracji antyszczepionkowych. Narracje te zaś stały się atrakcyjne zarówno dla tych internautów, którzy byli niezdecydowani w kwestii konieczności szczepień przeciw COVID-19, jak i dla tych, którzy w pierwszych miesiącach deficytu wiedzy covidowej poszukiwali szybkich odpowiedzi na złożone pytania o pochodzenie, przebieg i konsekwencje nowej choroby COVID-19.

W związku z tym na uwagę zasługuje charakterystyka ruchu antyszczepionkowego w Polsce, który w czasie wysokiego zagrożenia epidemią COVID-19 był niezwykle aktywny medialnie i którego narracje miały niewątpliwie wpływ na postrzeganie wirusa, pandemii i szczepionek. Pod szyldem ruchu antyszczepionkowego organizowano wielotysięczne protesty uliczne z hasłami: „odwołać plandemię”, „szczepienie czyni wolnym”, „stop eksperymentom medycznym”, a także apelowano do władz publicznych o zniesienie „segregacji sanitarnej” i lockdownu.

Poniżej scharakteryzowano aktorów dyskursu antyszczepionkowego i ich narracje dostępne w *alt*-internet w latach 2020-2022. Na podstawie metody analizy dyskursu, w tym analizy zawartości treści przekazów medialnych, metody „nasłuchu w sieci” oraz metody aktora-sieci⁷

6 M. Maffesoli, *Czas plemion. Schyłek indywidualizmu w społeczeństwach ponowoczesnych*, Warszawa 2008.

7 B. Latour, *Where Are the Missing Masses? Sociology of a Few Mundane Artefacts*, [w:] *Shaping Technology*, J. Law, W.E. Bijker (eds.), Cambridge 1992.

(tzn. uznania, że w cyberprzestrzeni mamy do czynienia ze sprawczością zarówno ludzkich, jak i pozaludzkich aktorów, tj. boty, wzmianki, hasztagi, emotikony) scharakteryzowano społeczności cyfrowe i ich manipulacyjne wzmianki, których szerokie zasięgi w cyberprzestrzeni stały się możliwe za sprawą efektu megafonu i kumulacji, tj. stworzenia iluzji nieproporcjonalnego ich wsparcia online⁸, odnoszącego się do faktu, że sieć tworzy masę. Przyjęto założenie, że te społeczności cyfrowe stały się skutecznie oddziałującymi na opinie, postawy i zachowania społeczne wirtualnymi kabinami pogłosowymi ruchu antyszczepionkowego, widocznego w *alt-internet*, współtworzonymi w dużej mierze przez grupy *alt-right*. *Alt-right* (ang. *alternative right*) to radykalne ruchy skrajnie prawicowe obecne np. w Niemczech⁹, Stanach Zjednoczonych Ameryki¹⁰ i Polsce¹¹. *Alt-internet* to część internetu, w którym promowana jest „alternatywna” rzeczywistość społeczna, lansowane są teorie spiskowe i sprzeciw wobec mainstreamu, czyli tzw. trzeci obieg.

Należy w tym miejscu dokonać także dystynkcji w rozumieniu terminów „postawa” i „zachowanie”. Termin „postawa” jest pojęciem wieloznacznym i nie ma jednego sposobu jego rozumowania i definiowania. Na potrzeby niniejszego artykułu, za Gordonem Willardem Allportem, przyjęto, że dana osoba deklaruje się w sposób pozytywny lub negatywny w kierunku określonych wartości, postawa jest więc tu wyrazem ich aprobaty lub dezaprobaty (nawiązanie do postawy war-

- 8 Tworzący konta w sieciach społecznościowych są w stanie zdobyć odbiorców i ich zainteresowanie bez instytucjonalnego wsparcia lub historycznie wypracowanego prestiżu marki. E.F. McQuarrie, J. Miller, B.J. Phillips, *The Megaphone Effect: Taste and Audience in Fashion Blogging*, „Journal of Consumer Research”, vol. 40, 2013, no. 1, s. 136-158, DOI: <https://doi.org/10.1086/669042>.
- 9 Zob. też: G. Jasser, A. Wankmüller, *Alt-Right, Alt-Tech, Alt-Internet? Rechte Online Plattformen und ihre Funktion*, „Forschungsjournal Soziale Bewegungen”, vol. 33, 2020, no. 2, s. 506-512, DOI: <https://doi.org/10.1515/fjsb-2020-0042>.
- 10 Pojęcie *alt-right* stało się obiektem uwagi medialnej, ale i obiektem kontrowersji w trakcie kampanii wyborczej Donalda Trumpa ze względu na rosnącą widoczność identyfikujących się w ten sposób grup jego zwolenników, określających się jako „platforma *alt-right*”. S. Posner, *How Donald Trump's New Campaign Chief Created an Online Haven for White Nationalists*, Mother Jones, 2020, <https://www.motherjones.com>; D. Weigel, *What's the alt-right? A primer*, The Washington Post, 2016, <https://www.washingtonpost.com> [15.04.2022].
- 11 Polski ruch *alt-right* został dostrzeżony przez badaczy Centrum Ośrodka Badania Opinii Społecznej w czasie pandemii COVID-19. Badacze zauważyli obecność narracji antycovidowej i antyszczepionkowej używanej przez członków ruchu. *Koronasceptycyzm, czyli kto wierzy w zagrożenie epidemią. Komunikat z badań*, nr 158/2020, s. 1, CBOS, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2020/K_158_20.PDF [15.03.2022].

tościującej). Ten punkt widzenia określany jest jako model „szuflady z aktami”, w którym postawy to kartoteki umysłowe, w których ludzie szukają informacji do oceny danego obiektu. W nurcie koncepcji socjologicznych należy zauważyć, że według Stefana Nowaka „postawy wyjaśniają te ludzkie zachowania, które charakteryzują się pewną trwałością oraz modyfikują związki między zachowaniami a sytuacjami, które je wywołały”¹². Rozróżnienie to pozwala na różnicowanie zachowań sieciowych użytkowników *alt*-internetu w ramach prowadzonego dyskursu antyszczepionkowego.

1. Ruch antyszczepionkowy jako ruch semantycznego protestu wobec osiągnięć współczesnej nauki

Ruch społeczny najkrócej można zdefiniować jako zbiorowe i spontaniczne działania ukierunkowane na określony cel, zmierzające do wywołania lub powstrzymania zmian społecznych, z reguły nietworzące sformalizowanych i zinstytucjonalizowanych struktur – kiedy jednak pojawia się możliwość wpływania na władzę, mogą one przybierać formę instytucji.

Ruchy społeczne odgrywają istotną rolę w systemie społecznym, prowadząc do zmian w myśleniu i postawach jednostek, ale także do przyjmowania nowych rozwiązań instytucjonalnych. Według Anthony’ego Giddensa ruch społeczny to zbiorowe działanie i dążenie określonej grupy ludzi do osiągnięcia wspólnego zamierzonego celu. Co istotne – dążenia te mają charakter pozainstytucjonalny¹³. Trudno jest wskazać jedną i wyczerpującą definicję, ale można wskazać cechy konstytutywne ruchów społecznych: 1) powstają one jako spontaniczna odpowiedź na niepokoje określonych grup społecznych; 2) charakteryzują się masowością; 3) mają dokładnie sprecyzowany cel, chociaż ich funkcjonowanie niekoniecznie musi prowadzić do realizacji tego celu; 4) mają opracowaną strategię i metody działania; 5) posiadają strukturę organizacyjną określającą nie tylko wewnętrzny sposób funkcjonowania, w tym istnienie formy przywództwa, ale rów-

¹² Za: A. Fidelus, *Postawy społeczne jako element kapitału społecznego a proces readaptacji społecznej*, „Forum Pedagogiczne UKSW” 2011, nr 1, s. 95-96.

¹³ A. Giddens, *Socjologia*, Warszawa 2012, s. 1012-1013.

niez struktury terenowe; 6) są inicjatywami realizowanymi oddolnie przez grupy społeczne; 7) posiadają ideologię, na bazie której rozwijana jest więź emocjonalna między uczestnikami ruchu, wspólna symbolika, a nawet rytualizacja pewnych zachowań¹⁴.

Istotna rola w ruchu społecznym przypada charyzmatycznym przywódcom, dzięki którym zostają wyartykułowane motywacje podejmowanych działań i akcje te zyskują pewną powtarzalność. Przyczyną ruchu jest zaś niezadowolenie społeczne wynikające z niedostatecznego zabezpieczenia potrzeb w sferze ekonomicznej, politycznej, ale również aksjologicznej. Akcesja do ruchu ma charakter dobrowolny i świadomy i wynika z mikromotywacji każdego uczestnika¹⁵.

Niewątpliwie ruch antyszczepionkowy na świecie i w Polsce od dawna jest ruchem społecznym dążącym do zmiany w myśleniu i postawach jednostek, którego celem jest doprowadzenie do zmiany polegającej na co najmniej zniesieniu przymusowych szczepień w tych państwach, gdzie taki obowiązek istnieje (w Polsce jest nim Program Szczepień Ochronnych¹⁶). Jego celem jest jednak także doprowadzenie do zmiany postawy z proszczepiennej na postawę kontestującą czy negującą potrzebę wakcynacji. Ruch dąży do zmiany świadomościowej pacjentów na temat ich wiedzy o skutkach poszczepiennych oraz prawach pacjenta. Aktywiści i sympatycy ruchu dążą do owych zmian, posługując się niemal od początku swego istnienia narracjami opartymi na plotkach, teoriach spiskowych i innych manipulacjach, wykorzystując do tego argumentacje pseudonaukowe, sprzeczne z osiągnięciami nauk przyrodniczych i medycznych.

Współczesny ruch antyszczepionkowy ma blisko dwustuletnią tradycję. Pierwsze obawy przed wakcynacją i jej niepożądanymi skutkami (NOP – niepożądane odczyny poszczepienne) pojawiły się już w XIX w. i były podsycane kolportowanymi ulotkami przedstawiającymi zaszczepionych pacjentów ze zwierzęcymi rogami, kopytami

14 E. Olszewski, *Ruch społeczny*, [w:] *Encyklopedia politologii*, t. 4: *Myśl społeczna i ruchy polityczne współczesnego świata*, M. Marczewska-Rytko, E. Olszewski (red.), Kraków 2000, s. 331-332.

15 *Haktywizm (cyberterrorizm, haking, protest obywatelski, cyberaktywizm, e-mobilizacja)*, M. Marczewska-Rytko (red.), Lublin 2014, s. 114-115.

16 Program Szczepień Ochronnych (PSO) zawiera wykaz obowiązkowych i zalecanych szczepień oraz zasady ich przeprowadzania. Dokument określający PSO jest aktualizowany co roku przez Główny Inspektorat Sanitarny i publikowany w formie Komunikatu GIS w sprawie PSO na dany rok w Dzienniku Urzędowym Ministra.

i ogonami. Przeciwnicy wakcynacji od dawna swoją odmowę w kwestii szczepień argumentowali względami światopoglądowymi, zdrowotnymi i etycznymi. Nie można mówić o ich jednoznacznych motywach: 1) część z nich postuluje rezygnację, gdyż ich niepokoje dotyczą głównie substancji pomocniczych pochodzenia zwierzęcego oraz sposobu hodowli szczepów szczepionkowych wirusów. Są także przeciwnicy, którzy uważają, że nie do przyjęcia jest fakt użycia w latach 60. XX w. do produkcji szczepionek komórek pochodzących z płodów ludzkich otrzymanych po wykonaniu legalnego zabiegu aborcji. Wprawdzie do produkcji kolejnych szczepionek nie były potrzebne kolejne aborcje, a ostateczny produkt nie zawierał i nie zawiera żadnych komórek ludzkich, jednak – ich zdaniem – szczepionki są obarczone tzw. grzechem pierworodnym (przy czym przedstawiciele największych Kościołów nie negują obecnie szczepień); 2) dla niektórych przeciwników rezygnacja ze szczepionek była i jest wyrazem poszanowania odwiecznego porządku boskiego, a medycyna konwencjonalna nie powinna ingerować – ich zdaniem – we wszystkie aspekty życia i zdrowia człowieka; 3) wśród przeciwników obowiązkowych szczepień są też zwolennicy medycyny naturalnej czy holistycznej. Swoją uwagę skupiają na tzw. medycynie alternatywnej, są zwolennikami wyższości naturalnej ekspozycji na patogen nad preparatem chroniącym przed zakaźną chorobą; 4) są także w ruchu rodzice dzieci z NOP lub u których w okresie do 3. roku życia zdiagnozowano pierwsze objawy autyzmu, którzy pod wpływem narracji antyszczepionkowych i przy braku wystarczającej opieki, np. finansowej, ze strony państwa w obliczu zaistniałej tragedii przyczyn choroby upatrują w szczepieniach, którym poddano ich dzieci w pierwszych latach życia.

Ruch powstał jako spontaniczna odpowiedź na wspomniane obawy i – nie będąc ruchem powszechnym (w ruchu były grupy marginalizowane przez lekarzy, ekspertów czy urzędników państwowych) – stawał się z biegiem lat za sprawą trendów informacyjnych i medialnych coraz bardziej widoczny¹⁷. Grupy antyszczepionkowe zagospodarowują efekt

17 Największy „rozgłos” grupy antyszczepionkowe zyskały w latach 90. XX w. i miało to związek z publikacją naukowego artykułu lekarza (byłego) Andrew Wakefielda w prestiżowym czasopiśmie „The Lancet”. Wakefield postawił śmiało i nigdy nieuprawdopodobnioną hipotezę o rzekomym związku pomiędzy szczepieniem przeciwko odrze, różyczce i śwince a współwystępowaniem autyzmu oraz zapaleniem jelit u dzieci po szczepieniach. Na przełomie XX i XXI w. pojawiło się

Facebooka i przedostają się ze swymi pseudonaukowymi wzmiankami do dyskursu dostępnego dla coraz większej grupy odbiorców.

Ten fenomen widoczności opiera się w dużej mierze na umiejętnym posługiwaniu się przez aktywistów i sympatyków ruchu emocjami oraz wykorzystywaniu mechanizmów oddziaływania informacyjnego i psychologicznego. Używana jest infrastruktura sieci społecznościowych, która jest również rodzajem instrumentu manipulacyjnego oddziaływania w rękach sekretarzy propagandy (pro)kremlowskiej¹⁸.

Współczesny ruch antyszczepionkowy może być uznany za wytwór późnej nowoczesności¹⁹, tj. świata internetu, który zmienił postrzeganie komunikacji i otworzył przed człowiekiem wiele nowych możliwości. Ruchy w sieci są fragmentaryzowane i składają się ze zróżnicowanych i samodzielnych jednostek; tworzą swoiste komunikacyjne sieci, które wzmacniają kontakt i poczucie wspólnoty oraz solidarności²⁰; przywództwo w cyberprzestrzeni jest nieskoncentrowane i rozproszone – ma jednak zawsze konkretny cel²¹; funkcjonują za sprawą technologii cyfrowych w wymiarze globalnym, które pozwalają na „łączenie się” internautów o podobnych poglądach wzmacnianych²² logiką algorytmiczną i obecnością wspomnianych mechanizmów oddziaływania. Dla tychże ruchów bardziej liczy się pojęcie tożsamości, wartości kulturowe, poczucie jedności i wspólnych poglądów oraz gotowość do działania, niż samo działanie (są to wspólnoty afektywne M. Maffesolego, tj. oparte na wspólnie przeżywanych uczuciach i emocjach – w tym przypadku niechęci do szczepień, aprobaty dla medycyny alternatywnej i nieufności wobec lekarzy i farmaceutów).

kolejnych kilkadziesiąt nieuprawnionych twierdzeń o tym, że szczepionki powodują już nie tylko autyzm, ale także nowotwory, cukrzycę, choroby psychiczne, łuszczycę oraz inne dolegliwości i choroby poszczepienne. Wraz z upowszechnieniem ICT temat rzekomej korelacji pomiędzy szczepionką MMR a współwystępowaniem autyzmu i innych chorób poszczepiennych powrócił, tym razem w formie „wirusowych” postów.

18 D.A. Broniatowski, A.M. Jamison, S.M. SiHua Qi et al., *Weaponized Health Communication: Twitter Bots and Russian Trolls Amplify the Vaccine Debate*, „American Journal of Public Health”, vol. 108, 2018, no. 10, s. 1378-1384, DOI: <https://doi.org/10.2105/AJPH.2018.304567>.

19 A. Giddens, *Socjologia...*, s. 464-465.

20 A. Melucci, *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age*, Cambridge University Press, 1996, s. 113-114.

21 Tamże.

22 K. McDonald, *Global Movements. Action and Culture*, Oxford University Press, 2006, s. 19-20.

Współczesny cyber-aktywizm to w ogóle nierzadko jedynie slaktywizm sprowadzający się raczej do iluzorycznej aktywności niż realnego działania²³ na rzecz społecznej i politycznej zmiany. Główną wartością w ramach ruchów w cyberprzestrzeni stał się jedynie sam proces komunikowania i informacja, która jest redefiniowana na nowo²⁴ i która stała się bardziej niż kiedykolwiek wcześniej instrumentem władzy i kontroli społecznej²⁵, zatem także presji i nacisku również ze strony postępujących slaktywistów, w tym antyszczepionkowych.

Sieci społecznościowe wolne od instytucjonalnych pośredników dały możliwość zaistnienia „starym” ruchom w jeszcze bardziej niesformalizowanym stopniu, będącym emanacją zmarginalizowanych wcześniej grup. Ich jedyną cechą wspólną jest najczęściej semantyczny protest wobec mainstreamu i w ogóle wobec współczesnej nauki. Ruch antyszczepionkowy jest „starym” ruchem w nowej odsłonie – spełnione są względem niego cechy nowych ruchów w sieci. Ale mimo tego, że jest wielu slaktywistów antyszczepionkowych ograniczających się jedynie do symbolicznych gestów w cyberprzestrzeni i efemerycznych form zachowań (podpis pod dostępnym w internecie protestem antyszczepionkowym, dodanie nakładki z napisem antyszczepionkowym do zdjęcia na profilu społecznościowym), to jednak ich wpływ i siła oddziaływania na dyskurs o szczepionkach nie powinny być trywializowane (pomijane) przez ekspertów, naukowców i polityków. Współczesny dyskurs manifestuje się bowiem przecież także w milionach aktów wizualnych i fonicznych (awatary, memy, posty, emotikony, mushapy, *viral* video), będących symbolem współczesnej kultury digitalnej i produktem sieci społecznościowych; stanowią one idealny środek wyrazu w stabilizowanym dyskursie internetowym. Akty symboliczne współczesnego dyskursu stały się istotnym składnikiem tworzących się w internecie więzi spajających cyfrowe społeczności; mogą przyczynić się one do powstania wspomnianego efektu megafonu.

23 Dostrzega się także pozytywne aspekty slaktywizmu, np. działania promocyjne w formie prowadzonych kampanii społecznych i informacyjnych na rzecz kreowania i rozpowszechniania różnych wydarzeń społecznych. A. Pazderska, *Slaktywizm – iluzoryczna aktywność czy realne działanie?*, „Świat Idei i Polityki”, t. 16, 2017, nr 26, s. 151-173.

24 A. Melucci, *Challenging Codes...*, s. 70.

25 M. Castells, *Spoleczeństwo sieci...*, s. 129-130.

Aktywiści i sympatycy antyszczepionkowi nie są bezpośrednio skorelowani z żadną klasą społeczną, pochodzą z różnych grup społecznych, choć ich tożsamość nierzadko jest trudna do zidentyfikowania; są nimi także aktorzy pozaludzy, tj. fałszywe konta stanowiące *modus operandi* kampanii dezinformacyjnych przyczyniających się do dalszej polaryzacji społecznej i trybalizacji w demokracjach zachodnich²⁶.

W Polsce funkcjonują oni w ramach luźnej sieci, przede wszystkim w cyberprzestrzeni²⁷; mają jednak instytucjonalne wsparcie w postaci Ogólnopolskiego Stowarzyszenia Wiedzy o Szczepieniach STOP NOP²⁸. Organizacja angażuje się w działania z jednej strony popularyzujące wiedzę z zakresu praw pacjenta, ale z drugiej także w te wspierające stosowanie alternatywnych metod zapobiegania zakażeniom i chorobom zakaźnym (*vide* wyższość naturalnej ekspozycji na patogen nad preparatem chroniącym przed zakaźną chorobą), albo mające na celu stymulację układu odpornościowego organizmu (*vide* promocja medycyny naturalnej i holistycznej) lub dotyczące naruszania praw pacjenta w wyniku realizacji systemu szczepień ochronnych. Przy czym w celach statutowych organizacji użyto sformułowań: „repre-

- 26 Zob. M. Piasecki, *Rosyjskie trolle nakręcają antyszczepionkową histerię w Polsce? Wysyp anonimowych kont*, Oko.press, 2018, <https://oko.press/rosyjskie-trolle-nakrecaja-histerie-antyszczepionkowa-w-polsce-wysyp-anonimowych-kont/>; A. Mierzyńska, *Rosyjską propagandę szerzą polskie portale. Znaleźliśmy 23 witryny*, Oko.press, 2018, <https://oko.press/rosyjska-propagande-szerza-polskie-portale-znalezlismy-23-takie-witryny/> [20.05.2022].
- 27 Stowarzyszenie funkcjonuje aktywnie w sieciach społecznościowych, głównym profilem jest fanpage na Facebooku obserwowany przez ponad 163 tys. internautów. Od kilku lat na profilu są publikowane mity szczepionkowe, teorie spiskowe na temat bezpieczeństwa i skuteczności szczepionek, rzekomo wrogich działań władz publicznych, medyków i farmaceutów (spisek BigPharma, dezinformacje i plotki nt. chorób poszczepiennych, toksycznego składu szczepionek, np. tiomersalu i aluminium, a także zawierających mikroczipy i komórki z abortowanych płodów). Od lat promowana i afirmowana jest medycyna alternatywna, lansowane twierdzenie, zgodnie z którym prawo do odmowy szczepień stanowi podstawowe prawo człowieka, tj. prawo do prywatności (bez wskazania, że jest ono limitowane w sytuacji, gdy mamy do czynienia z zapobieżeniem niebezpieczeństwu publicznemu, w tym zdrowotnemu, zagrożonemu rozprzestrzenianiem się choroby zakaźnej). Promowane są dwie sprzeczne ze sobą tezy o tym, że: 1) brak jest dowodów naukowych na odporność populacyjną z powodu szczepień; 2) odporność populacyjna spowodowana przebyciem chorobą zakaźną (ekspozycja na patogen) jest jedyną skuteczną metodą w walce z danym wirusem.
- 28 Warto zauważyć, że działania organizacji – zdaniem Justyny Sochy, prezeski Stowarzyszenia (w wyborach parlamentarnych w 2019 r. kandydowała do Sejmu RP z listy wyborczej Konfederacji Wolność i Niepodległość) – nie są działaniami wpisującymi się w aktywność ruchu antyszczepionkowego, ale propacjenckiego.

sje systemu szczepień”, „przeciwdziałanie naruszaniu praw obywateli w związku z realizacją systemu szczepień”²⁹, „faktyczne bezpieczeństwo i skuteczność szczepień ochronnych”, które są dowodem na podważanie i negowanie zasadności jakichkolwiek szczepień³⁰.

Wpływ narracji antyszczepionkowych na jakość debaty, opinie i postawy wobec szczepień był od lat bagatelizowany przez instytucje publiczne. Nie dostrzegano w wystarczającym stopniu siły oddziaływania tego rodzaju przekazów, potencjalnego ryzyka dynamicznego wzrostu ich popularności w tzw. trzecim obiegu i ryzyka wystąpienia efektu kumulacji i megafonu, mogącego mieć istotny wpływ na owe opinie i postawy w sytuacji pojawienia się nowej pandemii. Jednocześnie np. w Polsce obserwowany jest stały trend wzrostowy odmownych decyzji rodziców w sprawie szczepień dzieci. O ile w latach 2006-2010 odnotowano około 4 tys. przypadków rocznie dotyczących uchylania się od obowiązkowych szczepień, o tyle w 2014 r. było ich już ponad 12 tys., w 2017 – około 30 tys.³¹, w 2018 – ponad 40,3 tys.³², a w okresie od stycznia do października 2019 r. liczba ta wzrosła do ponad 44 tys.³³

Mimo że w 2018 r. Światowa Organizacja Zdrowia ostrzegła opinię publiczną, że ruch antyszczepionkowy i jego narracje stanowią poważne zagrożenie zdrowotne³⁴, to jednak ostrzeżenia i obawy medyków i ekspertów nie przedostały się do powszechnego obiegu, także w Polsce. Nie podjęto wystarczająco skutecznych działań mających na

29 Kwestia szczepień obowiązkowych jest regulowana ustawowo, a za odmowę poddania się obowiązkowemu szczepieniu grozi sankcja administracyjna w postaci grzywny. Ustawa z 5 grudnia 2008 r. – *O zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi*, Dz.U. 2019, poz. 1239, 1495.

30 Zob. *Statut Ogólnopolskiego Stowarzyszenia Wiedzy o Szczepieniach STOP NOP*, 2017, <https://stopnop.com.pl/statut-ogolnopolskiego-stowarzyszenia-wiedzy-o-szczepieniach-stop-nop/> [23.05.2022].

31 *Aktualne dane epidemiologiczne o zachorowaniach na odrę w Europie w 2017 r.*, Szczepienia.info, PZH, 2018, <http://szczepienia.pzh.gov.pl/aktualne-dane-epidemiologiczne-o-zachorowaniach-odre-europie-2017-roku/> [22.05.2022].

32 *Narodowy Instytut Zdrowia Publicznego, Jaka jest liczba uchyleń dotyczących szczepień obowiązkowych?*, Szczepienia.info, PZH, 2022, <http://szczepienia.pzh.gov.pl/faq/gdzie-mozna-znalezc-informacje-na-temat-poziomu-zaszczepienia/> [22.05.2022].

33 Tamże.

34 *Plan działania na lata 2019-2023 pt. „13th General Programme of Work”. Więcej: Ruchy antyszczepionkowe jednym z największych zagrożeń dla zdrowia*, Medycyna Praktyczna dla Lekarzy, 2019, <https://www.mp.pl/szczepienia/aktualnosci/202357,ruchy-antyszczepionkowe-jednym-z-najwiekszych-zagrozen-dla-zdrowia> [15.05.2022].

celu np. dostarczenie opinii publicznej wiedzy o negatywnych skutkach rosnącego w siłę ruchu antyszczepionkowego, nie prowadzono też w wystarczającym zakresie fact-checkingu medycznych fałszywek w ramach kampanii społecznych w mediach.

W 2019 r. w Polsce pojawiła się inicjatywa obywatelskiego projektu ustawy „Szczepimy, bo myślimy”, której celem miało być stworzenie podstaw prawnych do tego, by samorządy mogły dodatkowo punktować zaszczepienie dziecka jako kryterium przy ocenie przyjęcia do publicznych żłobków oraz przedszkoli (z wyjątkiem tych dzieci, które ze względów medycznych nie mogły być zaszczepione)³⁵. Była ona jednak reaktywna w stosunku do konkurencyjnej i mocno nagłośnionej w mediach inicjatywy ustawodawczej pt. „Chrońmy polskie dzieci”. Autorem projektu domagającego się zniesienia obowiązkowych szczepień było Stowarzyszenie STOP NOP. Projekt wywołał w cyberprzestrzeni burzliwą dyskusję na temat szczepień³⁶; został złożony do Kancelarii Sejmu RP w lipcu 2018 r.³⁷; był wspierany przez polityków³⁸; ostatecznie został odrzucony w drugim czytaniu po

- 35 *Szczepimy, bo myślimy*, 2018, <http://szczepimybomyslimy.pl/>; J. Wykowski, *Projekt ustawy „Szczepimy, bo myślimy” bez 100 tys. podpisów. Będzie powtórka zbiórki?*, Rynekzdrowia.pl, 2019, <http://www.rynekzdrowia.pl/Serwis-Szczepienia/Projekt-ustawy-quot-Szczepimy-bo-myslimy-quot-bez-100-tys-podpisow-Bedzie-powtorka-zbiorki,194787,1018.html> [15.05.2022].
- 36 Dyskutowano na temat: tzw. głupoty antyszczepionkowców (3,6 tys. wzmianek), „idiotycznego podejścia” antyszczepionkowców (1,6 tys. wzmianek), składu szczepionek (1,2 tys. wzmianek) i koncernów farmaceutycznych (również około 1,2 tys. wzmianek). Około 2,1 tys. wzmianek dotyczyło powikłań poszczepiennych (najczęściej wspomniano autyzm) i szkodliwości preparatów. Znaczna część dyskusji była prowadzona na profilach: „Stowarzyszenie STOP NOP”, „Stop przymusowi szczepień”, „Zaszczep się wiedzą”, „Mądrości Denialistów” i „Beka z antyszczepionkowców” oraz portalach: Fakty.interia.pl, Wiadomości.wp.pl, Wiadomości.gazeta.pl, Tech.wp.pl, Wyborcza.pl, Salon24.pl, Oko.press, TVN24.pl, Demotywatory.pl, Wiadomości.onet.pl, Kobieta.wp.pl, Wiocha.pl, Tokfm.pl, Zdrowie.gazeta.pl, Wiadomości.dziennik.pl, Dorzeczy.pl, Zmianyaziemi.pl, Warszawa.wyborcza.pl, Polskatimes.pl, Rynekzdrowia.pl i innych. Więcej: Apostołowie Opinii, *Ruchy antyszczepionkowe. Epidemia hysterii, czy realne zagrożenie dla zdrowia dzieci*, Kryzys w sieci, 2018, <https://kryzyswSieci.pl/2018/10/26/epidemia-antyszczepionkowcy-histeria-zagrozenie-szczepionki-zdrowie/> [15.05.2022].
- 37 Projekt wpłynął do Sejmu RP 11 lipca 2018 r. (druk nr 2796), został odrzucony 9 listopada 2018 r. W VIII Kadencji Sejmu RP (2015-2019) powołano Parlamentarny Zespół ds. Bezpieczeństwa Programu Szczepień Ochronnych, w którego skład weszło sześciu parlamentarzystów, ale żaden z nich ani nie był lekarzem, ani nie ukończył żadnej szkoły z zakresu nauk przyrodniczych lub medycznych (Piotr Liroy-Marzec, Paweł Skutecki, Jarosław Porwich, Robert Winnicki).
- 38 Jedną posłanką PIS Anna Maria Siarkowska (w przeszłości posłanka klubu Kukiz'15), trzech posłów Kukiz'15 (Andrzej Kobylarz, Jarosław Sachajko i Paweł Skutecki), pięciu posłów niezrzeszonych (Marek Jakubiak, Jacek Wilk, Janusz Sanocki, Robert Winnicki i Magdalena Błęńska, wszyscy weszli do Sejmu RP z list Kukiz'15) oraz jeden poseł z Wolnych i Solidarnych (do Sejmu również dostał się z list Kukiz'15).

negatywnym zarekomendowaniu przez Naczelną Izbę Pielęgniarek i Położnych oraz Naczelną Radę Lekarską³⁹.

Zaistnienie w dyskursie publicznym przed 2020 r. agendy antyszczepionkowej i widoczne medialne wsparcie polityczne dla niej, przy jednoczesnym braku działań informacyjnych i edukacyjnych ze strony instytucji publicznych i eksperckich w kwestii szczepień, stworzyły dogodne warunki dla konsolidacji istniejących i powstania nowych przestrzeni informacyjnych, które stały się następnie „start-upami” dla dalszej dyfuzji szczepionkowych mitów w czasie pandemii COVID-19.

2. Ruch antyszczepionkowy i jego pandemiczny lifting

W marcu 2020 r. w polskiej cyberprzestrzeni pojawiła się dezinformacja rozproszona⁴⁰ na temat SARS-CoV-2 i COVID-19, rozpowszechniana najpierw przez internautów grupujących się na różnych forach dyskusyjnych, profilach społecznościowych i kanałach streamingowych, a potem także przez cyfrowe grupy antyszczepionkowe, celebrytów, terapeutów i polityków, stanowiących zaczyn dla późniejszych protestów ulicznych organizowanych przez przeciwników wprowadzenia lockdownu, stosowania reguł DDM i masowych szczepień.

Koronasceptycyzm i negatywizm (sceptycyzm) szczepionkowy były promowane głównie w przestrzeni *alt*-internet, gdzie znalazły się setki tysięcy, a może i miliony użytkowników budujących własny obieg medialny⁴¹. W kwestii pandemii środowisko *alt*-internetu było jednak zróżnicowane i obejmowało różne społeczności cyfrowe:

- 39 Wsparcie dla projektu udzielone przez polityków w drugim czytaniu (przeciw odrzuceniu projektu zagłosowało 10 posłów) świadczy o tym, że ruch antyszczepionkowy w Polsce ma również swoją reprezentację polityczną (politycy Kukiz'15 i od 2019 r. Konfederacja). Ruch jest wspierany także przez niektórych celebrytów i terapeutów promujących alternatywne metody leczenia. W Polsce od lat kampanie antyszczepionkowe wspierają m.in. Reni Jusis, Edyta Górniak, Wojciech Cejrowski, Max Kolonko i Piotr „Leroy” Marzec. *Sejm RP*, 2018, <http://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/PrzebiegProc.xsp?id=2Boo1D5D2FCD92F5C12582F7002AE68A> [16.05.2022].
- 40 Nieskoordynowana działalność tysięcy osób propagujących i rozpowszechniających za pomocą sieci społecznościowych teorie konspiracyjne i dezinformacje, których motywacje były najczęściej związane z poglądami danego internauty. M. Krawczyk, K. Mikulski, *COVID-19: Dezinformacja w polskiej cyberprzestrzeni*, Instytut Kościuszki, 2020, s. 7, https://ik.org.pl/wp-content/uploads/raport_dezinformacja_pl_v3.pdf [23.05.2022].
- 41 J. Bodziony, *Trzeci obieg. Koronawirus i alt-internet w Polsce*, „Kultura Liberalna” 2020, https://kulturaliberalna.pl/2020/09/08/trzeci-obieg-koronawirus-i-alt-internet-w-polsce/?fbclid=IwAR2B5QoTDncTxxUCrE1qy-4Ww88pZ2_pSNIkWfKcCNe-iQcWXS4YYdvufY [09.05.2022].

1) grupy uznające reakcje rządów w walce z pandemią za przesadzone; 2) grupy negujące pandemię, ale nie istnienie wirusa; 3) grupy negujące istnienie jakiegokolwiek choroby COVID-19; 4) grupy antyszczepionkowe⁴². Do tych osób najskuteczniej docierały plotki, dezinformacje i teorie spiskowe na temat wirusa, pandemii i szczepionek i to dzięki tym internautom i cyfrowym społecznościom propaganda antycovidowa, antymaseczkowa i antyszczepionkowa stopniowo przedostawała się do dyskursu publicznego głównego nurtu.

Dla aktywistów antyszczepionkowych pandemia była szczególnym czasem ożywienia medialnego i skokowego wzrostu popularności prezentowanych przez nich narracji; stała się jego motorem napędowym, szansą na ponowny rozgłos w przestrzeni publicznej i okazją do próby wytworzenia w oczach opinii publicznej przekonania o tym, że: pandemia była fałszywa, wirus został stworzony jako nowy rodzaj broni biologicznej, lockdown miał być wprowadzony w celu odebrania swobód obywatelskich, a szczepionki miały być nowym rodzajem eksperymentu społecznego służącego kontroli urodzeń i depopulacji ludzkości.

Należy zauważyć, że opinia publiczna, zdaniem G.W. Allporta, jest produktem powszechnej edukacji i wytworem nowoczesnego systemu komunikowania masowego; odnosi się do „multiosobowych sytuacji, w których poszczególne jednostki wyrażają swoje stanowiska na temat tego, co jest w określonych warunkach pożądane lub popierane, lub niepożądane, niepopierane w stosunku do osób lub propozycji o szerszym znaczeniu, które stwarzają prawdopodobieństwo nieobojętnych działań wobec obiektu zainteresowań”⁴³. Na szczególną rolę środków masowego przekazu, w tym potęgę nowych technologii i społeczności cyfrowych, zwraca uwagę Tomasz Goban-Klas, określając warunki, w jakich pojawiła się opinia publiczna: „dla powstania opinii publicznej nie trzeba mediów masowych, wystarczają środki prostsze, interpersonalne, jednak połączenie środków masowych i interpersonalnych jest dla powstania opinii publicznej najskuteczniejsze”⁴⁴. Stąd siła oddziaływania agendy dotyczącej

42 CBOS, *Koronasceptycyzm, czyli kto wierzy...*, s. 1 [22.05.2022].

43 Za: R. Staniszewski, *Opinia publiczna – teoretyczny sens i zakres pojęcia*, „Studia Politologiczne” 2012, nr 25, s. 113.

44 Tamże, s. 114.

pandemii, lockdownu i szczepień na opinię publiczną w czasie pandemii stała się sprawą kluczową dla aktywistów antyszczepionkowych.

Dystrybuowano nieprawdziwe informacje o tym, że wirus był rodzajem grypy węża, a jego źródłem stały się zwierzęta domowe i owady (komary); twierdzono, że jaja drobiu, ciasteczka, ryż i chińskie napoje były nim zainfekowane (a nawet wszystkie produkty importowane z Chin); telefon komórkowy mógł przenosić wirusa; natomiast jedzenie czosnku mogło wyleczyć z choroby, podobnie przyjmowanie witaminy D i C, regularne płukanie gardła wodą i octem, a nawet zażywanie kokainy i marihuany; w jego zniszczeniu pomagało też picie wybielacza i alkoholu. Spekulowano, że szczepionki przeciw COVID-19 zawierały tkanki abortowanych płodów, modyfikowały ludzkie DNA, testy PCR były zaś bezużyteczne i nie wykrywały wirusa, a nawet dały pozytywny wynik u każdej testowanej osoby; maseczki zwiększały zachorowalność na COVID-19; do polskich szpitali przywożono manekiny, a nie zakażonych pacjentów; promowano tezę, zgodnie z którą szczepionki przeciw SARS-CoV-2 zawierały czipy podłączone do sieci 5G, a kraje wolne od tej sieci były także wolne od wirusa (w kwietniu 2020 r. uwierzyło w tę fałszywkę 2,9% Polaków⁴⁵, w listopadzie 2020 r. już 9%⁴⁶).

Dystrybuowano teorie spiskowe, np. o tym, że nowy wirus został opracowany w laboratoriach biologicznych NATO (fałszywka o pochodzeniu kremlowskim, która pojawiła się w „Sputnik News” już 22 stycznia 2020 r.); sugerowano, że został on prawdopodobnie stworzony przez to samo brytyjskie laboratorium, które zatruło Siergieja i Julię Skripalów; miał być amerykańską bronią biologiczną, formą kolejnej wojny prowadzonej z Chinami, Iranem i Federacją Rosyjską, a także amerykańską prowokacją i politycznym instrumentem wymierzonym w chińską gospodarkę. Twierdzono, że pandemia była fałszywa i brak było dowodów na istnienie wirusa; była też politycznym ruchem mającym na celu ustanowienie hegemonii zachodniej cywilizacji. Dostępne

45 BCMM, *Przekonania Polaków na temat źródła pochodzenia koronawirusa SARS-CoV-2. Wyniki badania sondażowego*, 2020, <https://www.bcmm.com.pl/wp-content/uploads/2020/05/raport-BCMM-%C5%BAr%C3%B3d%C5%82o-koronawirusa-kwiecie%C5%84-2020.pdf> [23.05.2022].

46 M. Wróblewski, A. Meler, Ł. Afeltowicz, *Ryzyko, zaufanie, choroby zakaźne. Polki i Polacy o pandemii*, Toruń 2020, https://repozytorium.umk.pl/bitstream/handle/item/6434/UMK_pandemia.pdf?sequence=3 [23.05.2022].

były spiskowe fałszywki o tym, że SARS-CoV-2 był celowym programem kontroli urodzeń i depopulacji ludzkości sponsorowanym przez George'a Sorosa i Billa Gatesa czy też eksperymentem medycznym; lansowano znany sprzed pandemii spisek BigPharma⁴⁷.

Część z tych teorii spiskowych i dezinformacji tworzona była przez propagandystów w kremlowskich, chińskich czy tureckich fabrykach trolli oraz propagandowych ośrodkach medialnych (RT, Sputnik News)⁴⁸, a rozpowszechniana w celu podważenia i osłabienia instytucji UE, NATO oraz wywołania szumu informacyjnego będącego zamierzonym efektem działań dezinformacyjnych.

Różnorodność narracji i aktorów biorących udział w dyskursie covidowym pokazała zmiany społeczne dokonujące się dynamicznie od lat za sprawą rozwoju technologii. Ponad czterdzieści lat temu futurolog Alvin Toffler twierdził, że zmiany – które obserwowane są obecnie – będą się dokonywać w ramach tzw. trzeciej fali: w „[...] czasach drugiej fali prasa, radio i telewizja ustawicznie zasypywały odbiorców standardowymi wyobrażeniami i tworzyły tzw. umysłowość masową. W czasach trzeciej fali, miejsce mas ludzkich, odbierających te same przekazy wiadomości, zajmować będą mniejsze, niemasowe grupy, które będą odbierać i wzajemnie wymieniać między sobą własne wyobrażenia, poglądy i idee. Tym samym całe społeczeństwo przestawi się na różnorodność, która będzie dominującą cechą [...], a nowe środki komunikacji będą odzwierciedlać ten proces, równocześnie go przyspieszając”⁴⁹.

Czas pandemii COVID-19 ukazał cyfrową różnorodność (istnienie kabin pogłosowych, którymi rządzą wszechobecne i wszechpotężne

47 *Disinformation can kill*, „Disinfo Reviews” 2020, issue 189, EUvsDisinfo, <https://euvsdisinfo.eu/disinformation-can-kill/> [23.05.2022].

48 Zdaniem badaczy z Oxford Internet Institute, większość wspieranych przez Chiny, Rosję, Turcję i Iran prorządowych ośrodków medialnych generujących treści w języku francuskim, niemieckim i hiszpańskim docierała do dziesiątek milionów użytkowników sieci społecznościowych na całym świecie, a wspierane przez te państwa „fabryki” dezinformacji związanych z SARS-CoV-2 osiągały dość wysokie zaangażowanie internautów, wyższe niż materiały prasowe publikowane w „Le Monde”, „Der Spiegel” i „El País”. K. Rebello, Ch. Schwieter, M. Schliebs et al., *COVID-19 News and Information from State-Backed Outlets Targeting French, German and Spanish-Speaking Social Media Users Understanding Chinese, Iranian, Russian and Turkish Outlets*, Oxford Internet Institute, s. 5-6, <https://demtech.oii.ox.ac.uk/wp-content/uploads/sites/93/2020/06/Covid-19-Misinfo-Targeting-French-German-and-Spanish-Social-Media-Users-Final.pdf> [24.05.2022].

49 A. Toffler, *Trzecia fala*, Warszawa 1997, s. 260-261.

algorytmy prognostyczne) na niespotykaną dotąd skalę (efekt soczewki); widoczną w dyskusjach nt. pandemii, wirusa, obostrzeń covidowych i szczepień prowadzonych przez niezliczoną ilość uczestników internetowego dyskursu, aktorów zarówno ludzkich, jak i pozaludzkich. Efekt kabiny pogłosowej⁵⁰, będący konsekwencją reguły homofilli (społecznego dowodu słuszności) i innych mechanizmów oddziaływania psychologicznego i informacyjnego, przyczynił się dalszego rozrostu antycovidowych, antymaseczkowych i antyszczepionkowych mitów rezonowanych w coraz to nowo tworzonych bańkach informacyjnych.

Efekt wzmocnił też przekonania koronasceptyków i sceptyków szczepionkowych zamkniętych w przestrzeni offline (kwarantanna narodowa) i online we własnych bańkach, które ograniczały ekspozycję i konfrontację ich opinii z poglądami internautów spoza ich baniek. Bańki zaś przyczyniły się do dalszej polaryzacji społecznej, pogłębiania się zjawiska trybalizmu i w efekcie doprowadziły do zaostrzenia dyskursu oraz wzajemnej dyskredytacji jego uczestników (stygmata: „covidoci”, „foliarze”, „szury” i inne), ale także aktów przemocy fizycznej.

Antymaseczkowe, antycovidowe i antyszczepionkowe kabiny pogłosowe konsolidowały się głównie wokół profili i fanpage'ów społecznościowych oraz portali internetowych:

1. Celebrytów, np. konto w sieci YouTube aktora Ivana Komarenki pt. „Kity i mity OFFICIAL 2020”, autora piosenki disco polo nt. obostrzeń antycovidowych, ponad 1,1 mln wyświetleń⁵¹; profil Wojciecha Cejrowskiego (Facebook), podróżnika i pisarza, promującego szczepionkowe i covidowe mity, ponad 720 tys. polubień⁵²; konto na Instagramie (obserwowane przez ponad 20 tys. internautów) Violetty

50 Sytuacja, w której internauci dążą do wyszukiwania treści pokrywających się z ich poglądami, co sprzyja wzmocnieniu ich dotychczasowych poglądów. K.H. Jamieson, J.N. Cappella, *Echo Chamber: Rush Limbaugh and the Conservative Media Establishment*, Oxford University Press, 2010.

51 Piosenka stała się protest songiem, sprzeciwem wobec fałszywej pandemii (np. „Komu Minister wciskasz kity i kogo chcesz jeszcze zniewolić. Pora obalić twoje mity, abyś nam przestał już biadolić”). *Ivan Komarenko – Kity i mity OFFICIAL 2020*, YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=EZjqrW1EwZ4> [22.05.2022].

52 *The Wojciech Cejrowski*, Facebook, <https://www.facebook.com/Wojciech.Cejrowski> [23.05.2022].

Kołąkowskiej (stylistki i modelki), negującej pandemię i potrzebę stosowania reguł DDM⁵³.

2. Ogólnopolskiego Stowarzyszenia Wiedzy o Szczepieniach STOP NOP; na profilu na Facebooku⁵⁴ i stronie internetowej publikowano apele w sprawie odwołania „plandemii” COVID-19, używano sformułowań: „segregacja sanitarna”, „medyczna tyrania”, „szczepionkowy apartheid”, „szczepionkowy terror”, „medyczny terror”, „szczepionkowa tyrania”, „COVID-1984” (nawiązanie do dystopii Georga Orwella), „maseczki-kagańce”; publikowano znane od lat teorie spiskowe BigPharma, toksycznego składu szczepionek; w przestrzeni pozawirtualnej organizowane były z inicjatywy Stowarzyszenia wielotysięczne manifestacje antycovidowe, antymaseczkowe i antyszczepionkowe, a ich uczestnikom, przebranym w stroje więźniów obozu Auschwitz-Birkenau i kombinezony antywirusowe, towarzyszyły hasła: „marsz niewolników”, „stop segregacji sanitarnej”, „odwołać plandemię”. Powtarzano, że pandemia to „czas zamordyzmu, reżimu i dyktatury”⁵⁵, a noszenie maseczek to zamach na podstawowe prawa i wolności człowieka.

3. Grup społecznościowych i portali internetowych, np. „Komisja śledcza COVID-19”⁵⁶ (Facebook, ponad 67 tys. członków), profil grupy publicznej utworzony w lipcu 2020 r. przez aktywistów ze Stowarzyszenia STOP NOP, na którym promowano inicjatywę pt. „Petycja przeciw przymusowi szczepień i globalnej kontroli”⁵⁷; „COVID-19, czyli fałszywa pandemia” (Facebook, grupa prywatna ponad 3,5 tys. członków); „Koronawirus to ściema – fałszywa pandemia, nie daj się nabrać”⁵⁸ (Facebook, grupa publiczna, ponad

53 M. Juś, *Celebryci nie wierzą w pandemię. Mówią o spisku i zniechęcają do maseczek*. Górniak, Kołąkowska, Komarenko – kto jeszcze?, Polska Times, 2020, <https://polskatimes.pl/koronawirus-celebryci-nie-wierza-w-pandemie-mowia-o-spisku-i-zniechecaja-do-maseczek-gorniak-kolakowska-komarenko-kto-jeszcze/ar/c1-15231072> [31.05.2022].

54 *Ogólnopolskie Stowarzyszenie Wiedzy o Szczepieniach STOP NOP*, Facebook, 2022, <https://www.facebook.com/stowarzyszeniestopnop> [23.05.2022].

55 Por. wydarzenie z 16 sierpnia 2020 r. zaplanowane na profilu Anny Rażuk na Facebooku: *Zakończyć plandemię*, Facebook, <https://www.facebook.com/events/763453147736717/> [24.05.2022].

56 *Komisja śledcza COVID-19*, Facebook, <https://www.facebook.com/groups/713059226153968/announcements> [14.03.2021]; 12 października 2021 r. strona już niedostępna dla internautów.

57 *Petycja przeciw przymusowi szczepień i globalnej kontroli. #stopCOVID1984 Stop Totalitaryzmowi*, http://vaccineappeal.com/?page_id=48 [24.05.2022].

58 *Koronawirus to ściema – fałszywa pandemia, nie daj się nabrać*, Facebook, <https://www.facebook.com/groups/669874603785133> [24.05.2022].

20 tys. członków); „Nie wierzę w koronawirusa – Grupa wsparcia/NIE JESTEŚ SAM” (Facebook), grupa utworzona w marcu 2020 r., we wrześniu liczyła ponad 100 tys. członków, w lutym 2021 r. została usunięta⁵⁹. W dystrybucję antyszczepionkowych mitów zaangażowane były także takie profile, jak: „NaszaPolska.pl”, „Narodowcy”, „Polak Patriota”, „KochamPolskę”, „Wybieram Polskę”, „Stop islamizacji Polski”, „Stop islamizacji Europy” i portale internetowe: „pantarhei24.com”, „4mens.pl”, „kresy.pl” i „wiesci24.pl”, znane z czasów sprzed pandemii z promocji narracji antyuchodźczej i antyislamskiej, głównie proprawicowe, używające emocjonalnie naładowanego języka w odniesieniu do szczepień i szczepionek, a nawet bezpośrednio sugerujące w swej narracji negatywny wpływ szczepionek na zdrowie ludzi⁶⁰.

4. Polityków, np. profil Grzegorza Brauna z Konfederacji (Facebook, ponad 229 tys. obserwujących⁶¹), gdzie promowano książkę *Falszywa pandemia. Krytyka naukowców i lekarzy*, rozpowszechniano mity covidowe i szczepionkowe, krytykowano rząd, obostrzenia pandemiczne; fanpage Konfederacji (Facebook, ponad 660 tys. obserwujących), ugrupowania skrajnie prawicowego, znanego z promocji narracji antyislamskiej, antyuchodźczej i antyunijnej, na początku 2022 r. profil usunięty za wpisy o COVID-19⁶² i szczepionkach. Krytykowano nielegalne wprowadzenie lockdownu społecznego i gospodarczego⁶³, prezentowano tezy o małym dla zdrowia publicznego zagrożeniu SARS-CoV-2, krytykowano rozwiązania finansowe rządu w ramach wdrożonych tarcz ochronnych dla przedsiębiorców, publikowano posty negujące zasadność masowych szczepień, mity nt. niebezpiecznego wpływu szczepionek na płodność i ludzki genotyp, ich produkcji

59 Nie wierzę w koronawirusa – Grupa wsparcia/NIE JESTEŚ SAM, Facebook, <https://www.facebook.com/groups/705623010178549/> [24.05.2022]; profil usunięty.

60 A. Lelonek, B. Hills, 'Vaccine diplomacy' in Poland: FB monitoring 5-11 April 2021, <https://www.iribeaconproject.org/vaccine-monitor-pl-3> [24.05.2022].

61 Grzegorz Braun, Facebook, <https://www.facebook.com/grzegorz.michal.braun> [24.05.2022].

62 Konfederacja Wolność i Niepodległość, Facebook, <https://www.facebook.com/KONFEDERACJA2019> [24.05.2022].

63 Należy zauważyć, że obostrzenia covidowe w Polsce wprowadzane w ramach lockdownu społecznego i gospodarczego nie miały właściwych podstaw prawnych (por. wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Opolu z 27 października 2020 r. II SA/Op 219/20; wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z 26 listopada 2020 r., VIII SA/Wa 491/20), były wprowadzone niezgodnie z zasadą legalizmu, na podstawie rządowych rozporządzeń. Taki stan rzeczy mógł dodatkowo przyczynić się do promocji i wzmocnienia kultury kontestacyjnego alt-internetu w kwestii SARS-CoV-2 i COVID-19.

(komórki z abortowanych płodów), publikowano sformułowania identyczne z tymi rozpowszechnianymi przez aktywistów Stowarzyszenia STOP NOP.

5. Dziennikarzy, np. konto w sieci YouTube, internetowa telewizja pt. „wRealu24” (ponad 530 tys. subskrypcji), gdzie prezentowano wypowiedzi celebrytów, artystów (np. Edyty Górniak, która twierdziła: „Dopóki żyję, nie dam się zaszczepić”⁶⁴), oraz wywiady redaktora naczelnego i założyciela stacji Marcina Roli, zaangażowanego w „walkę z plandemią”; kanał streamingowy (YouTube) Witolda Gadowskiego pt. „GadowskiTV”, byłego dziennikarza (ponad 320 tys. subskrypcji)⁶⁵.

6. Hipnoterapeutów i naturoterapeutów, np. konto (YouTube, subskrybowany przez ponad 217 tys. użytkowników⁶⁶) Jerzego Zięby, honorowego członka Stowarzyszenia STOP NOP, i jego fanpage na Facebooku pt. „Ukryte Terapie – Jerzy Zięba”, polubiony przez ponad 319 tys. osób; profil (YouTube) Huberta Czerniaka⁶⁷ pt. „Włączamy myślenie TV”, usunięty i ponownie założony w marcu 2021 r. (ponad 33 tys. subskrypcji⁶⁸; na Facebooku – ponad 160 tys. obserwujących⁶⁹).

Podsumowanie

Na fali infodemii i deficytu wiedzy o COVID-19, obecnej zwłaszcza w pierwszym roku pandemii, antyszczepionkowe, antycovidowe

64 E. Górniak, *Dopóki żyję, nie dam się zaszczepić*, YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=Cogmxxwbex8> [13.03.2021].

65 W materiale z 29 stycznia 2020 r. pt. „Komentarz tygodnia: W pułapce epidemii z Wuhan” (ponad 730 tys. wyświetleń) Gadowski mówił o możliwym wszczęciu mikroczipów wraz ze szczepionką przeciw COVID-19, które miały posłużyć władzom publicznym do sprawowania kontroli nad zaszczepionymi obywatelami. GadowskiTV, *Komentarz tygodnia: W pułapce epidemii z Wuhan*, YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=67eKm3VcCpU&t=12695> [24.05.2022].

66 YouTube, <https://www.youtube.com/channel/UCbpxsB2m7nCLMs6Hj18cplw> [03.08.2019]; kanał usunięty. Dostęp do konta w marcu 2021 r. nie był możliwy, zostało zablokowane „z powodu wielokrotnych lub poważnych naruszeń zasad YouTube, które dotyczą spamu, nieuczciwych praktyk i treści wprowadzających w błąd innych”.

67 W 2020 r. przez Naczelną Radę Lekarską zawieszono w prawie do wykonywania zawodu lekarza na okres dwóch lat.

68 Hubert Czerniak kandydował w wyborach parlamentarnych w 2015 r. z list Kukiz'15, w wyborach samorządowych w 2018 r. z list KW Wolność w Samorządzie (KORWiN) jako kandydat do Sejmiku Mazowieckiego. *Włączamy myślenie!*, YouTube, https://www.youtube.com/channel/UCoLS1kn86uFQqO6o_WCLXyw [25.05.2022].

69 *Hubert Czerniak – Włączamy myślenie*, Facebook, <https://www.facebook.com/hubertczerniak15> [25.05.2022].

i antymaseczkowe narracje skutecznie oddziaływały na opinie, postawy i zachowania wielu Polaków. *Alt*-internet stał się dla antyszczepionkowych aktywistów idealną przestrzenią do negocjowania i kwestionowania wirusa, pandemii i potrzeby masowych szczepień. W narracjach tych wykreowano obraz pandemii jako nowej globalnej wojny biologicznej i czasu „totalitarnych rządów plandemistów”, „segregacji sanitarnej” oraz „eksperymentu medycznego” finansowanego przez „wrogie koncerny farmaceutyczne i polityków”. Wpisały się one w znane od lat komunikologom trendy wulgaryzacji, prymitywizacji i barbaryzacji oraz przyczyniły się do ukształtowania lub wzmocnienia dotychczasowych postaw antyszczepionkowych albo co najmniej sceptycznych wobec szczepień, których siłą napędową stały się również emocje towarzyszące wówczas internautom na co dzień.

Komunikowanie emocji i podążanie za nimi w cyberprzestrzeni wraz z mechanizmem zakażenia emocjonalnego zniekształcają percepcję rzeczywistości społecznej i wpływają na wzmacnianie negatywnych stereotypów, uniemożliwiają także pozyskanie sprawdzonych informacji. W 2020 r. samopoczucie Polaków uległo wyraźnemu pogorszeniu w stosunku do roku 2019⁷⁰. Niemal co drugi Polak (44%) doświadczał regularnie rozdrażnienia, co trzeci (36%) – zniechęcenia i znużenia, prawie jedna trzecia badanych (31%) wielokrotnie czuła się bezradna, jedna piąta odczuwała przygnębienie i depresję (21%), wściekłość – 19%⁷¹. Oczywiście jest, że internauci w większym stopniu przekazywali sobie wzajemnie negatywne emocje, w większym stopniu komunikowali więc strach, lęk, panikę, która i tak w czasie infodemii występowała na wysokim poziomie, stale towarzysząc procesom poszukiwania informacji na tematy covidowe i szczepionkowe.

Należy zauważyć, że niechęć internautów do szczepień przeciwcovidowych przełożyła się na konkretne liczby. W grudniu 2020 r. tylko co trzeci badany (36%) deklarował, że zaszczepiłby się przeciw COVID-19, gdyby była dostępna szczepionka, blisko połowa nie wyrażała takiego zamiaru (47%), a 17% ankietowanych nie miało jeszcze

70 CBOS, *Samopoczucie Polaków w roku 2020. Komunikat z badań*, nr 1/2021, s. 10, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2021/K_001_21.PDF [02.09.2022].

71 Tamże, s. 1.

sprecyzowanego zdania na ten temat⁷². Stosunek do szczepień zależał w znacznej mierze od wieku – najczęściej chętnych do zaszczepienia się było wśród grupy wiekowej 65 plus (49%), natomiast ponad połowa badanych w grupie wiekowej poniżej 45 roku życia (najaktywniejszych internautów) nie zamierzała się w ogóle szczepić, w tym więcej niż co trzeci w grupie wiekowej 18-34⁷³.

Badani, pytani o powody braku zainteresowania szczepieniami, najczęściej wymienili obawy związane ze skutkami ubocznymi szczepionki (69%) i brakiem ich skuteczności (25%). Dla 11% respondentów choroba COVID-19 nie była niebezpieczna (zwłaszcza wśród respondentów w wieku 18-34). Wśród innych powodów (ogółem 6%) najczęściej pojawiały się te związane ogólnie z brakiem zaufania do nowej szczepionki; respondenci twierdzili, że nie była ona w sposób wystarczający przetestowana klinicznie, była eksperymentem medycznym, o nieznanym składzie; twierdzono, że ryzyko z nią związane było większe niż ryzyko przechorowania. Pojawiały się wypowiedzi wyrażające niechęć do szczepienia podyktowaną złymi doświadczeniami własnymi lub osób z najbliższego otoczenia, a związanymi np. ze szczepieniami przeciw grypie; obecne tu były koronasceptyczne przekonania podważające istnienie choroby COVID-19 i sceptyczne wobec szczepień w ogóle⁷⁴. W lutym 2021 r. ponad połowa badanych (55%) chciała zaszczepić się przeciw COVID-19, jednak co trzeci respondent (33%) wciąż nie miał takiego zamiaru, a co jedenasty badany nie miał sprecyzowanego zdania (9%)⁷⁵. Na początku maja 2022 r. nieco ponad 59% Polaków było w pełni zaszczepionych (dwoma dawkami)⁷⁶.

Należy również zauważyć, że próba połączenia narracji antyszczepionkowej z patriotyczną i skrajnie prawicową rozpowszechnianą w *alt-right* internet również okazała się skuteczna, doprowadziła bowiem do ukształtowania postawy, zwłaszcza wśród

72 CBOS, *Stosunek do szczepień przeciw COVID-19 i grypie. Komunikat z badań*, nr 154/2020, s. 1, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2020/K_154_20.PDF [15.05.2022].

73 Tamże, s. 2.

74 Tamże, s. 3.

75 CBOS, *Szczepienia przeciw COVID-19 – decyzje i oceny. Komunikat z badań*, nr 25/2021, s. 1.

76 *Coronavirus (COVID-19) Vaccinations*, Our World in Data, University of Oxford, 2022, <https://ourworldindata.org/covid-vaccinations?country=POL> [24.04.2022].

młodych internautów, której wyrazem była deklaracja: „prawdziwy Polak – patriota się nie szczepi”.

Last but not least, negatywne emocje towarzyszące na co dzień internautom i prowadzona w mediach społecznościowych retoryka antyszczepionkowa zainfekowana również emocjami mogły przyczynić się do różnych zachowań antyspołecznych w czasie pandemii widocznych także w rzeczywistości pozawirtualnej, tj. egoizmu społecznego (manifestowanie braku noszenia maseczek), używania przemocy werbalnej, a nawet fizycznej. Zaobserwowano incydenty z udziałem osób sprzeciwiających się opresji „totalitarnych plandemistów”; odnotowano przypadek wtargnięcia na oddział onkologii i covidowy w szpitalu w Toruniu osób bez maseczek i w celu, jak twierdzono, przeprowadzenia „kontroli suwerena” oraz sprawdzenia, czy na oddziale zakaźnym byli pacjenci. Dochodziło do naruszenia nietykalności cielesnej medyków i policjantów kontrolujących osoby bez maseczek, a także aktów przemocy fizycznej wśród osób, którym zwrócono uwagę z powodu braku noszenia przez nich maseczek. Zachowania te są przykładem tego, jak antyszczepionkowa wspólnota afektualna w obliczu zagrożenia rzekomym przymusem szczepiennym zmotywowana była do podjęcia konkretnych działań obronnych na rzecz „odwołania pandemii” i uchronienia się od masowych (dobrowolnych) szczepień. I z tego punktu widzenia, dyskurs antyszczepionkowy, moderowany przez aktywistów z *alt-internet* i *alt-right internet*, należy ocenić jako szkodliwy społecznie.

Bibliografia

- Aktualne dane epidemiologiczne o zachorowaniach na odrę w Europie w 2017 r.*, Szczepienia.info, PZH, 2018, <http://szczepienia.pzh.gov.pl/aktualne-dane-epidemiologiczne-o-zachorowaniach-odre-europie-2017-roku/>.
- Apostołowie Opinii, *Ruchy antyszczepionkowe. Epidemia hysterii, czy realne zagrożenie dla zdrowia dzieci*, Kryzys w sieci, 2018, <https://kryzyswsieci.pl/2018/10/26/epidemia-antyszczepionkowcy-histeria-zagrozenie-szczepionki-zdrowie/>.
- BCMM, *Przekonania Polaków na temat źródła pochodzenia koronawirusa SARS-CoV-2. Wyniki badania sondażowego*, 2020, <https://www.bcmm.com.pl/wp-content/uploads/2020/05/raport-BCMM-%C5%BAr%C3%B3d%C5%82o-koronawirusa-kwiecie%C5%84-2020.pdf>.
- Bodziony J., *Trzeci obieg. Koronawirus i alt-internet w Polsce*, „Kultura Liberalna” 2020, <https://kulturaliberalna.pl/2020/09/08/trzeci-obieg->

- koronawirus-i-alt-internet-w-polsce/?fbclid=IwAR2B5QoTDncTxkUCrE1qy-4Ww88pZ2_pSNiKWfKcCNe-iQcWXS4YYdvufY.
- Broniatowski D.A., Jamison A.M., SiHua Qi S.M. et al., *Weaponized Health Communication: Twitter Bots and Russian Trolls Amplify the Vaccine Debate*, „American Journal of Public Health”, vol. 108, 2018, no. 10, s. 1378-1384, DOI: <https://doi.org/10.2105/AJPH.2018.304567>.
- Castells M., *Spółeczeństwo sieci*, Warszawa 2010.
- CBOS, *Koronasceptycyzm, czyli kto wierzy w zagrożenie epidemią. Komunikat z badań*, nr 158/2020, CBOS, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2020/K_158_20.PDF.
- CBOS, *Samopoczucie Polaków w roku 2020. Komunikat z badań*, nr 1/2021, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2021/K_001_21.PDF.
- CBOS, *Stosunek do szczepień przeciw COVID-19 i grypie. Komunikat z badań*, nr 154/2020, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2020/K_154_20.PDF.
- CBOS, *Szczepienia przeciw COVID-19 – decyzje i oceny. Komunikat z badań*, nr 25/2021.
- Coronavirus (COVID-19) Vaccinations*, Our World in Data, University of Oxford, 2022, <https://ourworldindata.org/covid-vaccinations?country=POL>.
- Disinformation can kill*, „Disinfo Reviews” 2020, issue 189, EUvs.Disinfo, <https://euvsdisinfo.eu/disinformation-can-kill/>.
- Fidelus A., *Postawy społeczne jako element kapitału społecznego a proces readaptacji społecznej*, „Forum Pedagogiczne UKSW” 2011, nr 1, s. 87-124.
- Gadowski TV, *Komentarz tygodnia: W pułapce epidemii z Wuhan*, YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=67eKm3VcCpU&t=1269s>.
- Giddens A., *Socjologia*, Warszawa 2012.
- Górnjak E., *Dopóki żyję, nie dam się zaszczepić*, YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=C09mxxwbx8>.
- Grzegorz Braun, Facebook, <https://www.facebook.com/grzegorz.michal.braun>.
- Haktywizm (cyberterroryzm, haking, protest obywatelski, cyberaktywizm, e-mobilizacja)*, M. Marczevska-Rytko (red.), Lublin 2014.
- Hubert Czerniak – *Włączamy myślenie*, Facebook, <https://www.facebook.com/hubertczerniak15>.
- Islam M.S., Sarker T., Khan S.H. et al., *COVID-19-Related Infodemic and Its Impact on Public Health: A Global Social Media Analysis*, „The American Journal of Tropical Medicine and Hygiene”, vol. 103, 2020, no. 4, s. 1476-1645, DOI: <https://doi.org/10.4269/ajtmh.20-0812>.
- Ivan Komarenko – *Kity i mity OFFICIAL 2020*, YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=EZjqrW1EwZ4>.
- Jamieson K.H., Cappella J.N., *Echo Chamber: Rush Limbaugh and the Conservative Media Establishment*, Oxford University Press, 2010.
- Jasser G., Wankmüller A., *Alt-Right, Alt-Tech, Alt-Internet? Rechte Online Plattformen and ihre Funktion*, „Forschungsjournal Soziale Bewegungen”, vol. 33, 2020, no. 2, s. 506-512, DOI: <https://doi.org/10.1515/fjsb-2020-0042>.

- Juś M., *Celebryci nie wierzą w pandemię. Mówią o spisku i zniechęcają do maseczek*. Górniak, Kołakowska, Komarenko – kto jeszcze?, Polska Times, 2020, <https://polskatimes.pl/koronawirus-celebryci-nie-wierza-w-pandemie-mowia-o-spisku-i-zniechecaja-do-maseczek-gorniak-kolakowska-komarenko-kto-jeszcze/ar/c1-15231072>.
- Kancik-Koltun E., *Poczucie bezpieczeństwa zdrowotnego obywateli podczas pandemii COVID-19 w państwach Grupy Wyszehradzkiej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, t. 19, 2021, z. 1, s. 213-237, DOI: <https://doi.org/10.36874/RIESW.2021.1.12>.
- Komisja śledcza COVID-19, Facebook, <https://www.facebook.com/groups/713059226153968/announcements>.
- Konfederacja Wolność i Niepodległość, Facebook, <https://www.facebook.com/KONFEDERACJA2019>.
- Koronawirus to ściema – fałszywa pandemia, nie daj się nabrać, Facebook, <https://www.facebook.com/groups/669874603785133>.
- Krawczyk M., Mikulski K., *COVID-19: Dezinformacja w polskiej cyberprzestrzeni*, Instytut Kościuszki, 2020, https://ik.org.pl/wp-content/uploads/raport_dezinformacja_pl_v3.pdf.
- Latour B., *Where Are the Missing Masses? Sociology of a Few Mundane Artefacts*, [w:] *Shaping Technology*, J. Law, W.E. Bijker (eds.), Cambridge 1992.
- Lelonek A., Hills B., *‘Vaccine diplomacy’ in Poland: FB monitoring 5-11 April 2021*, <https://www.iribeaconproject.org/vaccine-monitor-pl-3>.
- Maffesoli M., *Czas plemion. Schyłek indywidualizmu w społeczeństwach ponowoczesnych*, Warszawa 2008.
- McDonald K., *Global Movements. Action and Culture*, Oxford University Press, 2006.
- McQuarrie E.F., Miller J., Phillips B.J., *The Megaphone Effect: Taste and Audience in Fashion Blogging*, „Journal of Consumer Research”, vol. 40, 2013, no. 1, s. 136-158, DOI: <https://doi.org/10.1086/669042>.
- Melucci A., *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age*, Cambridge University Press, 1996.
- Mierzyńska A., *Rosyjską propagandę szerzą polskie portale. Znaleźliśmy 23 witryny*, Oko.press, 2018, <https://oko.press/rosyjska-propagande-szerza-polskie-portale-znalezlismy-23-takie-witryny/>.
- Narodowy Instytut Zdrowia Publicznego, *Jaka jest liczba uchyłeń dotyczących szczepień obowiązkowych?*, Szczepienia.info, PZH, <http://szczepienia.pzh.gov.pl/faq/gdzie-mozna-znalezc--informacje-na-temat-poziomu-zaszczepienia/>.
- Nichols T., *America’s Cult of Ignorance*, The Daily Beast, 2019, <http://www.thedailybeast.com/americas-cult-of-ignorance>.
- Nie wierzę w koronawirusa – Grupa wsparcia/NIE JESTEŚ SAM, Facebook, <https://www.facebook.com/groups/705623010178549/>.
- O zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi (ustawa z 5 grudnia 2008 r.)*, Dz.U. 2019, poz. 1239, 1495.

- Ogólnopolskie Stowarzyszenie Wiedzy o Szczepieniach STOP NOP, Facebook, <https://www.facebook.com/stowarzyszeniestopnop>.
- Olshewski E., *Ruch społeczny*, [w:] *Encyklopedia politologii*, t. 4: *Mysł społeczna i ruchy polityczne współczesnego świata*, M. Marczevska-Rytko, E. Olshewski (red.), Kraków 2000.
- Pazderska A., *Slaktywizm – iluzoryczna aktywność czy realne działanie?*, „Świat Idei i Polityki”, t. 16, 2017, nr 26, s. 151-173.
- Petycja przeciw przymusowi szczepień i globalnej kontroli. #stopCOVID1984 Stop Totalitaryzmowi*, http://vaccineappeal.com/?page_id=48.
- Piasecki M., *Rosyjskie trolle nakręcają antyszczepionkową histerię w Polsce? Wysyp anonimowych kont*, Oko.press, 2018, <https://oko.press/rosyjskie-trolle-nakrecaja-histerie-antyszczepionkowa-w-polsce-wysyp-anonimowych-kont/>.
- Posner S., *How Donald Trump's New Campaign Chief Created an Online Haven for White Nationalists*, Mother Jones, 2020, <https://www.motherjones.com>.
- Rebello K., Schwieter Ch., Schliebs M. et al., *COVID-19 News and Information from State-Backed Outlets Targeting French, German and Spanish-Speaking Social Media Users Understanding Chinese, Iranian, Russian and Turkish Outlets*, Oxford Internet Institute, 2020, <https://demtech.oii.ox.ac.uk/wp-content/uploads/sites/93/2020/06/Covid-19-Misinfo-Targeting-French-German-and-Spanish-Social-Media-Users-Final.pdf>.
- Ruchy antyszczepionkowe jednym z największych zagrożeń dla zdrowia*, Medycyna Praktyczna dla Lekarzy, 2019, <https://www.mp.pl/szczepienia/aktualnosc/202357,ruchy-antyszczepionkowe-jednym-z-najwiekszych-zagrozen-dla-zdrowia>.
- Sejm RP*, 2018, <http://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/PrzebiegProc.xsp?id=2Bo01D5D2FCD92F5C12582F7002AE68A>.
- Staniszewski R., *Opinia publiczna – teoretyczny sens i zakres pojęcia*, „Studia Politologiczne” 2012, nr 25, s. 108-124.
- Statut Ogólnopolskiego Stowarzyszenia Wiedzy o Szczepieniach STOP NOP*, 2017, <https://stopnop.com.pl/statut-ogolnopolskiego-stowarzyszenia-wiedzy-o-szczepieniach-stop-nop/>.
- Szczepimy, bo myślimy*, 2018, <http://szczepimybomyslimy.pl/>.
- The Wojciech Cejrowski*, Facebook, <https://www.facebook.com/Wojciech.Cejrowski>.
- Toffler A., *Trzecia fala*, Warszawa 1997.
- Weigel D., *What's the alt-right? A primer*, The Washington Post, 2016, <https://www.washingtonpost.com>.
- Włączamy myślenie!*, Hubert Czerniak, YouTube, https://www.youtube.com/channel/UCoLS1kn86uFQqO6o_WCLXyw [25.05.2022].
- Wróblewski M., Meler A., Afeltowicz Ł., *Ryzyko, zaufanie, choroby zakaźne. Polki i Polacy o pandemii*, 2020, https://repozytorium.umk.pl/bitstream/handle/item/6434/UMK_pandemia.pdf?sequence=3.

Wykowski J., *Projekt ustawy „Szczepimy, bo myślimy” bez 100 tys. podpisów. Będzie powtórka zbiórki?*, Rynekzdrowia.pl, 2019, <http://www.rynekzdrowia.pl/Serwis-Szczepienia/Projekt-ustawy-quot-Szczepimy-bo-myslimy--quot-bez-100-tys-podpisow-Bedzie-powtorka-zbiorki,194787,1018.html>.

Wyrok WSA w Opolu, 27 października 2020 r., II SA/Op 219/20.

Wyrok WSA w Warszawie, 26 listopada 2020 r., VIII SA/Wa 491/20.

Zakończyć plandemię, Wydarzenie Anny Rażuk, Facebook, <https://www.facebook.com/events/763453147736717/>.